

PIIMAKARJAKASVATUSELE SPETSIALISEERUMINE EESTIS

Sirje KIVIMÄE

Autori kodune aadress: Paiste 2—1, EE-0016 Tallinn, Eesti

Esitanud J. Kahk

Toimetusse saabunud 4. oktoobril 1993, avaldamisele lubatud 11. oktoobril 1993

Balti mõisnikud hakkasid mitmesuguseid kultuurveisetõuge Eestisse tooma 1830. aastail. Eestikeelses kirjanduses on esile toodud akadeemik A. T. von Middendorffi ja tema kaudu Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi osa eesti punaše veise aretamisel. Artiklis käsitletakse lähemalt Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi ettevõtmisi hollandi-friisi karja aklimatiseerimisel, mille üks initsiaatoreid oli krahv L. von Keyserling. Teedrajav oli seltsi tegevus piimakontrollühingute loomisel. Selle töö tulemusel kujunes piimanduslik karjakasvatus Eesti mõisamajanduses Esimese maailmasõja eel peamiseks tootmisharuks. Ülevaatlikult on jälgitud ka eesti põllumeeste seltside kesктоimkondade selleaegseid algatusi karjakasvatuse arendamiseks talumajanduses.

Eesti põllumajandustoodangust annab üle kahe kolmandiku loomakasvatus. Eriti viimastel aastakümnetel oli peale sunnitud loomakasvatuse arendamine liha, sealhulgas veiseliha tootmise järjekindla suurendamise suunas sisseveetava sööda baasil, kuigi kohalikud piimatooted olid tuntud oma headuselt. 1920.—1930. aastail olid Eesti põllumajanduseksportis ülekaalus just piimatooted. Kohe iseseisvumise järel alanud või väljavedu laienes isegi majanduskriisi ajal.¹ 1928. aastal fikseeriti nimetus *lõunaeesti punane veis*. Seni oli kasutusel *eesti angleri kari*, et märkida peamiselt angli tõugu veiste kohaliku karjaga ristamise tulemusel saadud Eesti oludele sobivat piima-lihaveise tõugu. Teise sel ajal valdava, eesti hollandi-friisi karja edasiaretusel kujunenud lahktõug nimetati *eesti mustakirjaks veisetõuks* 1951. aastal.

Tõuaretus eeldab väga pikaajalist ja sihikindlat, pealegi üsna kulukat tööd, milleks peab olema kindel vajadus. Varasemates eestikeelsetes ülevaadetes, mis põhinesid tõuaretust mõisamajandeis käsitlevatel sajandivahetuse kirjutistel, tõsteti esile mõisnike, eriti akadeemik Alexander Theodor von Middendorffi osa ja nende poolt alustatud tõuraamatuid.²

¹ Valge, J. Eesti või eksport majanduskriisi aastail (1930—1933). — Eesti TA Toim. Ühisk., 1989, 2, 142—143.

² Mägi, J. Angeli tõugu karja arendamise loost Eestis. — Agronoomia, 1924, 1, 14—24; 2, 49—57; 3, 95—103; Jaanhold, J. Veisekasvatus. — Rmt.: Põllumajanduse peavalituse aastaraamat. I. 1918—1926. Põllumajandusministeeriumi väljaanne nr. 27. Tallinn, 1927, 207—243; Masso, N. 50 aastat tõuaretustööd Eestis. — Rmt.: Masso, N. (toim.). 50 a. tõuaretustööd Eestis. Eesti Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Seltsi aastaraamat. Eesti Hollandi-Friisikarja Kasvatajate Seltsi väljaanne nr. 13. Tallinn, 1935, 3—11.

Mõlema nimetatud tõu kujunemiskäiku on asjatundjad eraldi jälginud.³ Uuemas kirjanduses on käsitletud loomade importimist mõisatesse 19. sajandi teisel poolel ning rõhutatud Carl Robert Jakobsoni soovitusi karjakasvatuse arendamiseks taludes ja tema eeskuju piima töötlemisel, tõdedes aga, et talumajanduses hakkas loomakasvatus jõudsalt arenema alles Esimese maailmasõja eel.⁴ Siis võeti ka eesti põllumeeste seltsides veisekasvatus järjekindla tähelepanu alla. Ometi oli Eesti põllumajanduses sajandivahetuseks juba toimunud üleminek piimandussuunaga veisekasvatusele. Seda kinnitavad nii söödakultuuride suurenev osatähtsus külvipinna struktuuris kui ka veiste arvu kasv.

Kui A. T. von Middendorffi ning tema kaudu ka Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi panust eesti punase veise aretusel on tunnustatud, siis 1839. aastal asutatud Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi (*Estländischer landwirtschaftlicher Verein*) organiseeritud tegevus hollandi-friisi karja levitamisel, karjasaaduste turustusvõimaluste otsimisel ja eriti veel piimakontrollühistuste loomisel on jäänud tagaplaanile. Nii ei osutu veisekasvatusaloo ülevaated mitte ainult puudulikuks, vaid piimakariakasvatusele ülemineku kui Eesti majanduselus toimunud ajaloolise pöörde käsitlemisel koguni eksitavaks. Ka ei ole selle ülemineku põhiusi ammendavalt selgitatud. Järgnevas ongi vaadeldud eelkõige Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi ettevõtmisi veisekasvatuse arendamisel, et selgitada selle tööga haaratud isikuid peamiselt põllumajanduseltside koosolekute avaldatud protokollide ja kaasaial ajakirjanduses ilmunud, s.o. avalikustatud teadete põhjal. Vähekasutatud allikmaterjal on neli Eestimaa kubermangus korraldatud mõisakarjade loenduse andmed. Tõuloomade leviku kohta üle Eesti on olemas küll ainult ühe ankeedi andmed. Kuivõrd piimakariakasvatuse arendamisest mõisas võtsid eeskuju taluperemehed, on lühidalt jälgitud ka eesti põllumeeste seltside vastavaid algatusi.

Eesti maakari oli väikesekasvuline ja andis vähe piima, millest küll kõrge rasvasisalduse tõttu sai hästi võid teha. Kuigi varasemast on andmeid teist tõugu loomadest mõisates, muretsesid endale välismaalt suure piimaanniga lehma eelkõige linnakodanikud. Vähemalt 1780. aastal tegutses meierei, või nagu toona nimetati *hollanderei*. Tallinna külle all Tondil.⁵ Mõisnikele andis 18. sajandi lõpust teraviliakasvatuse kõrval järjest rohkem tulu viinapõletamine, millega koos levis härgade nuumamine praagaga. Selleks toodi lõunapoolsetest kubermanõudest terved noorloomade kariad, aga ka kohalikel laatadel osteti loomi kokku. Nuumhärjad müüdi eluskarjana peamiselt Peterburis. 1840. aastail saadeti Eestimaa kubermangust, peamiselt Virumaalt sinna 12 000—15 000 looma aastas, lisaks veel 3500 kuni 5000 lammast.

19. sajandi algusest peale on teateid mõisnike arutlustest veisekasvatuse arendamise üle. Takistuseks iai söödapuudus. Samal põhilusel ei tahtnud ka sisemaa talupojad kasvatada rannakülades levinud suuremaid loomi. Esimene suurem ida-friisi kari toodi Eestimaa kubermangu teadaolevalt 1838. aastal.⁶ Enamasti paremates söötmis- ja pidamistingi-

³ Mölder, A. Eesti punane kari. Tõumonograafia. Tartu, 1949; Mölder, A. Eesti punase veisetõu aretus. Tallinn, 1966; Pung, A. Eesti mustakirju karja kuiinimine ning tõulised ja produktiivsed omadused. — Rmt.: Mustakirju karja aretamise küsimusi. Teaduslike tööde kogumik. Tallinn, 1958, 7—20.

⁴ Karelson, M. Lehekülse eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust (kuni 1917. aastani). Tallinn, 1981; Muuga, A. Loomakasvatuse areng Eesti Vabariigis. Tallinn, 1991; Lepajõe, L. Lühidalt tõuaretuse ja -praktika ajalooost Eestis (XIX sajandi lõpp ja XX sajandi algus). Tallinn, 1992.

⁵ Gustavson, H. Pilte endisaegsest Tallinna tööstusest. — Rmt.: Pullat, R. (toim.). Vana Tallinn. III (VII). Tallinn, 1993, 133.

⁶ Vt. ka Kahk, J. Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts). Tallinn, 1969, 41.

mustes üleskasvanud loomad siinsetes oludes ei kohanenud ja haigestusid. Eestis esinenud veisetõugudest kõneldes korratakse J. Jaanholdi kokkuvõtet, mis on aga viitamata tõlgitud krahv Leo von Keyserlingi veisekasvatuse ajaloo ülevaatest. L. von Keyserling on omakorda toetunud Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi 1850. aasta aruandele. «Kukuruse mõisas peetakse eeskujulikult hollandi verega parandatud karja; Mäetagaja ja Virtsu mõisas on ilus holmogorikari, ka on sinna inglise- ja tiroolitõugu vasikaid soetatud; Kohtlas parandatakse karja ayršiiridega; Järvamaa idapoolsesse osasse on toodud pulle ja vasikaid Raadi mõisa holmogorikarjast; Kumnas kasvatatakse suurt tõugu ida-friisi karja; Raikülas on voigtlandikarja soetatud; mõnes kohas Harjumaal ollakse ametis ka maakarja parandamisega korraliku toitmise ja suguloomade valiku teel. Samasuguse kirju tõukarja sissetoomise leiame ka Lõuna-Eestis. Siin leiame jälgi 1816. aastast, mil Pööravere ja Vändra mõisadesse hollanditõugu pulle sisse toodi. Seal tarvitatakse neid kohaliku maakarja parandamiseks, peasjalikult piimaanni tõstmiseks. Umbes 1842. a. tulevad Eesti kubermangust ida-friisid ka Liivimaale. Holmogorikarja peab Raadi mõisa, kuna Kooraste, Mõniste ja Tori mõisades voigtlandikarja peetakse j. n. e.»⁷ Hollandi pullid toodi 1816. aastal arvatavasti Tsarskoje Selost.⁸ Sajandi keskel peeti hollandi karja veel Toila ja Padise mõisas.⁹ Kuid ka ühes Saaremaa mõisas kasvatati friisi karja järjekindlalt 1848. aastast peale.¹⁰

1840. aastail hakkas Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet talurahva seas loomakasvatuse õhutamiseks andma talumeestele rahalisi auhindu hobuste ja veiste kasvatamise eest. Sotsieteedi poolt kavatsatud põllumajandusnäituste korraldamine sai teoks, kui selle tütareltsina asutati laiemal liikmeskonnaga Liivimaa Põllumajanduse ja Töõnduse Edendamise Selts. Tartu näituste ülevaadete põhjal leidis 1850. aastate lõpul lisaks nimetatud mõisatele tõukarja veel Vana-Kuustes, Vastseliinas, Voltvetis, Ropkas, Põlgastes ja mujal.

Näitusi hakkas korraldama ka Eestimaa Põllumajanduslik Selts. Seltsi jaanipäevajärgse istungi ajal Tallinnas toimunud loomade näitusmüük oli 1850. aastate teisel poolel muutunud korrapäraseks ettevõtmiseks, mille edukust hinnati müüdüd loomade järgi. Loomade arv näitusel oli väga kõikuv. Eriti lehmade kohaletoomine oli tülikas. Nii oligi näitustel 25—30 hobuse kõrval kõige enam 9 pulli ning 1858. aastal 7 lehma ja 2 vasikat. Eksponeeritud veised olid valdavalt äärširid, kuid kord anti kõrgeim hinne maakarja pullile. Talupoegade loomi hinnati omaette. 1856. aastal oli näitusele toodud ainult üks pull, selle omanik sai ka väljapandud 20-rublase preemia. Samal ajal Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi ja kubermangukomitee poolt hobusekasvatuse parandamiseks korraldatud talupojahobuste hindamisele esitati 17 looma. Seltsis oldi arvamusel, et kui ka valitsus toetaks preemiatega veistenäitust, oleks see osavõturohkem. Talupoegade huvi äratamiseks, kuid eelkõige hobusekasvatuse arendamiseks otsustas selts hakata korraldama enne näitusmüüke järjekorras igas maakonnas loomalaatu ühes hobuste hindamisega.¹¹

⁷ Jaanhold, J. Veisekasvatus, 207. Tõlgitud teosest Keyserling, L. Zur Geschichte der Viehzucht Estlands in den letzten 50 Jahren. — Rmt.: Viehzuchtenquête des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins vom Jahre 1894. Reval, 1894, 1—29.

⁸ Mägi, J. Angeli tõugu karja arendamise loost Eestis, 16.

⁹ Pung, A. Eesti mustakirju karja kujunemine ning tõulised ja produktiivsed omadused, 8.

¹⁰ Ergebnisse der Rindviehzuchtenquête in Liv-, Est- und Kurland vom Jahre 1898. Reval, 1899, 43.

¹¹ Zweite Sitzung des Ehstländischen landwirtschaftlichen Vereins im Jahre 1858 am 28. Juni. Reval, 5—6.

Piimamajanduse arengust Põhja-Eestis annab omalt poolt tunnistust seltsis juustuvalmistamisele pööratud tähelepanu. Värske piima turustusvõimalused peaaegu puudusid. Kabala mõisas töötas 1856. aastast alates välismaalt palgatud juustumeister Strebeln, kelle juures õppis kaks kasvandikku Koigi ja Mäetaguse mõisast. Kolmas õppima saadetu osutus niivõrd asjatundjaks, et ta paari nädala pärast Kukrusele tagasi läks.¹² Otto von Grünewaldt, kelle loomad Koigi mõisa karjast pälvivad tihti näitustel auhindu, kaebas, et Laimetsa karja piim ei lähe kokku. Nagu hiljem selgus, olid mõjunud loomadele söödetud õlikoogid; samas hoiatati ka söödanaeri liigtarvitamise eest. 1856. aasta septembris märkis sellal seltsi presidendiks olnud Alexander von Keyserling, Raikküla mõisa omanik, suuri edusamme juustuvalmistamises Eestimaal.¹³ Kõige tuntum oli Laimetsa valmistatud juust, ka Padise juustu kvaliteeti peeti heaks. O. von Grünewaldtile olevat Moskvas pakutud puuda Laimetsa juustu eest 12 rubla hõbedas. Arvestades isegi transpordikuluseid, oli see väga soodus. Pärnu kaudu veeti aastas 5000 puuda juustu välja. Kui see kõik ei olnud ka kohalik toodang, võib juustutööstuse algust Eestis siiski pidada seni arvatust ligi 30 aastat varasemaks.¹⁴

Liivimaal oli tollal juba kaldutud ääršire eelistama. Nende sugulavad asutati vähemalt Vana-Kuuste ja hiljem Ropka mõisa. Tuntud oli ka Sangaste tõukari. Põhja-Eestis jäid äärširid kindlalt püsima Kunda mõisa.¹⁵ Mõisnikud jõudsid arusaamisele, et tõuaretustöö vajab kesket juhtimist ja asjatundja ametisse võtmist, ning asutasid Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi juurde 1858. aastal karjakasvatajate seltsi. Ent varsti see lagunes, sest ei jõutud üksmeelele aretatava tõu suhtes ja puudus ka autoriteetne nõuandja.¹⁶

Edasises aretustöös sai määravaks asjaolu, et A. T. von Middendorff tõi 1862. aastal oma Hellenurme ja Pööravere mõisa veised Angelnist. Talle olevat see vaene piirkond Jüüti poolsaare lõunaosas meenutanud oma looduslikelt oludelt kodumaad. Samast aastast kuni 1882. aastani võis ta Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi presidendina otsesemalt mõjutada loomakasvatusalast tegevust. Käibel on väide, et 1883. aastal tunnistas Sotsieteet angli tõu sobivaks kohaliku maakarja parandamisel piimatodangu suurendamise suunas. Tegelikult aga esitati Sotsieteedi jaanuariistungil publiku seast diskussiooniküsimus, mis-sugust kultuurtõugu pidada sobivaimaks Liivimaa põllumajanduse seisukohalt. A. T. von Middendorff vaid konstateeris vaadete ühtelangevust väikeste anglite eelistamisel ning A. von Sivers Öisust tähendas nende ja maakarja kehaehituse silmatorkavat sarnasust. Kastre mõisa omanik Nikolai von Essen, arvates angleid liiga õrnaks kohalikus kliimas, pidas soovitavaks suuremat veist, sest nuumloomakasvatus oli veel niivõrd oluline majandusharu, et suuremad mõisad loobusid selle kasuks piimamajandusest. Kuivõrd angli tõugu on kahte tüüpi, kahtles isegi A. T. von Middendorff oma valiku õigsuses, mõõndes, et vastavate eelduste korral oleks temagi omal ajal suuremate anglitega alustanud, et siis üle minna breitenburgi loomadele. Kuid täheldati, et kohapeal sündinud puhtatõulised loomad ongi laiema kondiga ja ristatud järglased pole kliima suhtes nii tundlikud.¹⁷

¹² Zweite Sitzung des Ehstländischen landwirtschaftlichen Vereins im Jahre 1856, am 28 Juni. Reval, 15.

¹³ Dritte Sitzung des Ehstländischen landwirtschaftlichen Vereins im Jahre 1856, am 6. September. Reval, 5.

¹⁴ Eesti nõukogude entsüklopeedia. 3. Tallinn, 1971, 301; vt. ka Klaar, J. Juustutootmine Eestis 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. — Rmt.: Eesti Põllumajanduse Muuseumi teaduslike tööde kogumik. III. Tartu, 1976, 76.

¹⁵ Jaanhold, J. Veisekasvatus, 207—208.

¹⁶ Masso, N. 50 aastat tõuaretustööd Eestis, 6.

¹⁷ Baltische Wochenschrift für Landwirtschaft, Gewerbefleiß und Handel (BW), 1883, 24. Febr.

Arutelu veisekasvatuse üle jätkus Sotsieteedi suvisel istungil Valmieras. Tõdenud loomakasvatuse tähtsust põllumajandusliku tootmise intensiivistamisel, väitis president Eduard von Oettingen, et hea noorloomakasvatamiseks vajalik individuaalne suhtumine on tagatud ainult väike-majapidamises. Parema piimatõu vasikaid kasvatatavat kõikjal nii: karja pidav suurmaaomanik andis võimalikult varakult vasikad talupoegadele ja ostis oma karja parandamiseks mullikad kõrge hinnaga tagasi. Kuigi talupojad oleksid võinud ise ühiselt võtta korraliku sugupulli oma maa-karja parandamiseks, arvas E. von Oettingen, et esialgu tuleb ikkagi vasikad mõisakarjast müüa. Talupojalegi otstarbekamat või ja juustu valmistamist takistas aga tehnika ja tööjõu puudus.¹⁸

Angli tõu elistamine Sotsieteedi koosolekul mõjutas samas suunas tõureformi Põhja-Lätis. Eestimaa Põllumajanduslikus Seltsis kalduti veel Saksamaal moes olevate äärširide poole. 1864. aastal otsustas selts aga presidendi parun Bernhard von Uexküllil ettepanekul toetada hoopis šort-horni veiste importi. B. von Uexküll oli pärast ebaõnnestunud äärširide puhasaretust toonud seda tõugu Vigalasse osaliselt otse Soti- ja Inglismaalt, lootes ka nuumloomaks sobivaid järglasi saada. Kümme aasta pärast oli aga kogu kari tuberkuloosis ja likvideeriti. A. T. von Middendorffi eeskujul tõi B. von Uexküll seejärel Vigalasse angli karja, mis tema surma järel laiuli müüdi.¹⁹

Anglite kasvatamine Eestimaal laienes, kuid sajandi keskel imporditi juba korduvalt loomi Hollandist. Erilist tähelepanu hollandi-friisi veised siiski ei pälvinud. Korralik friisi kari oli Tollil Kukruse mõisas, 1864. aastast Rammil Padisel ja järgmisel aastal tõi kaupmees A. Eggers selle tõu oma Tallinna-lähedasse mõisa. Peagi hakkas viimane friiside importi vahendama.²⁰ 1872. aastal esines Eestimaa Põllumajanduslikus Seltsis nii mõisa- kui ka talumajanduses loomakasvatuse arendamisele üleskutsuva kõnega Tuula mõisnik Wilhelm von Samson-Himmelstjerna. Tema ja Väana mõisa omanik Stackelberg olid kinkinud talupoegadele tõuloomi.²¹ Seltsi koosolekuil püsisid veisekasvatusküsimused järjepanu päevakorras. Ametisse võetud veterinaar magister Gallen palgati veel kolmeks aastaks. Selts oli omandanud ka Swartzi meiereiparaadi tutvustamiseks seda laiema.

Põhja-Eesti loomakasvatuse ajaloos võib pöördepunktiks pidada 1880. aastat, kui Eestimaa Põllumajanduslik Selts asus toetama friisi tõu aretustööd. Selle eestvedajaks oli Saku mõisnik Valerian von Baggehufwudt (nimevormina esineb ka Baggovut või Baggo). Majanduslikku ettevõtlikkust oli ta ilmutanud oma õlleköögi toodangu kahekordistamisega 1870. aastate algul, seejärel ehitas ta Sakku moodsa auruõlletehase.²² Seltsi toetusel hakkas V. von Baggehufwudt importima friisi tõugu veiseid. Kui W. von Samson-Himmelstjerna pani ette tuua pakutavad pullid juba märtsiistungiks Tallinna, lubas V. von Baggehufwudt näitusmüügi korraldada oma Kloostri tänaval asuva maja tallis ja õues.²³ Ta oli ka Tallinna Meiereiühistu (*Revaler Meiereiverband*) asutajaid 1887. aastal.

Kuid A. T. von Middendorff oli nõudnud karjakasvatajatelt andmete avaldamist müüdavate loomade kohta. Tõuraamatu sisseseadmiseks asutatigi tema algatusel 1885. aastal Sotsieteedi juurde Balti Karjakasvatajate Ühing (*Verband baltischer Rindviehzüchter*). 12. septembril märgiti Vene riigis esmakordselt veiseid tõuraamatusse Saku mõisas, kus

¹⁸ BW, 1883, 15. Sept.

¹⁹ Keyserling, L. Zur Geschichte der Viehzucht Estlands in den letzten 50 Jahren, 6—18.

²⁰ Samas, 21—22.

²¹ Protocoll der dritten Jahresversammlung des Ehstländischen Landw. Vereins am 8. September 1872. — Rmt.: Mitteilungen der Kaiserlichen livländischen gemeinnützigen und oekonomischen Societät in Dorpat, 1872, 5, veerg 12.

²² Gustavson, H. Pajatusi pruulikojast, Tallinn, 1982, 27.

²³ BW, 1883, 3. Febr.

kanti sisse 1 friisi pull ja 13 lehma, enamasti imporditud loomade järglased. Esimeste seas Eestis kanti tõuraamatusse veel friise Kaagjärvel, angli loomi aga Tarvastu ja Öisu mõisas.²⁴

Sel ajal Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi presidendiks olnud Georg von Grünewaldt jätkas oma Koigi, Prandi ja Laimetsa mõisas heal järjel olnud meriinolammaste, veise- ja hobusekasvatust ning tegutses energiliselt piimasaaduste ekspordi ja veiste impordi laiendamisel. 1893. aastal valiti seltsi presidendiks L. von Keyserling, kellele kuulusid Kergu ja Kõnnu ning pärast isa surma 1891 ka Raikküla mõis, mida ta ise majandas. Ühendades praktilised kogemused kaasaegsete teoreetiliste põllumajandusalaste teadmistega, suutis ta lühikese ametiaja jooksul seltsi tegevust tunduvalt mitmekesistada.

Seltsi töö keskpunkti tõusid muude uute suundade kõrval veisekasvatust ja tõuaretust, millest ülevaate saamiseks korraldati L. von Keyserlingi algatusel 1894. aasta kevadel veisekasvatusankeet. See hõlmas ainult mõisaid ja neidki mitte täielikult. Umbes 25-majapidamise kohta andmeid ei saadud. Kokku loendati 43 582 looma (tab. 1).

Tabel 1

Veiste arv Eestimaa mõisamajandeis ankeetide andmeil *

Maakond	1894		1898	1905	1912	
	Piimakari	Nuumkari	Piimakari	Piimakari	Piimakari	Nuumkari
Harju	8 122	4 286	9 761	11 318	11 398	2 511
Viru	11 955	4 198	14 279	15 002	15 273	1 902
Järva	4 402	2 563	6 123	7 479	7 022	2 538
Lääne	7 371	685	8 062	9 294	9 039	631
	31 850	11 732	38 225	43 093	42 732	7 582

* **Bodisco, E. v.** Ergebnisse der Viehzuchtenquête des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins. — Rmt.: Viehzuchtenquête des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins vom Jahre 1894. Reval, 1894, 31, 43; **Bodisco, E. v.** Ergebnisse der Rindviehzuchtenquête in Estland. — Rmt.: Ergebnisse der Rindviehzuchtenquête in Liv-, Est- und Kurland vom Jahre 1898. Reval, 1899, 62, 75—76; [**Bodisco, E. v.**] Rindviehzuchtenquête des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins vom Jahre 1912. Reval, 1913, 2, 16.

Tõuliselt koosseisult osutusid mõisakarjad väga kirjuks. Ligi poole moodustas parandatud ja parandamata maakari. Hollandi-friisi tõu osakaal, ja nimelt puhastverd loomade arv, oli kõige suurem Harjumaal, seda just viimaste aastate impordi tulemusel. Kuid ka inglid olid tugevasti esindatud. Poolverd veiste arvukus ja maakarja kõige madalam osakaal Virumaal (puhas- ja parandatud kari kokku 40%) annab tunnistust varem alustatud tõuloomade sissetoomisest. Seal loendati ka kõige rohkem äärširi ja massiivseid breitenburgi veiseid. Viimaseid peeti nuumloomadena sobivaks. Järvamaal leidus tõukarja vaid mõnes mõisas, üle poole oli maakari. Friisi tõugu loomi oli üsnagi palju ka Läänemaal.

²⁴ Baltisches Stammbuch edlen Rindviehs herausgegeben von der Kaiserlichen livländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät in Dorpat. 1885. Dorpat, 1886. Nimetus tuleks tõlkida «Balti vääriskarja tõuraamat» seni kasutatava «Balti parandatud karja tõuraamatu» asemel.

Enam leidus neid Lihula ja Kirbla ümbruses, angleid aga Hiiumaal ja Martna mõisas.²⁵ Üldse loendatud 4527 puhastverd veisest (14,2⁰/₀) moodustasid friisid 44⁰/₀, angli-füüni loomad 38⁰/₀, äärširid 12⁰/₀ ja breitenburgid ligi 7⁰/₀. Friisi tõu osakaal oli veelgi suurem poolverd loomade puhul.

Andmed piimatoodangu kohta olid õige lünklikud. Keskmiselt saadi piima 1000—1200 toopi aastas (1 toop = 1,267 kg). Üle 1500 toobi tõusis väljalüps vaid kümnes karjas, kuid ei ületanud kusagil 2000 toopi ehk 2534 kg. Tähele tuleb panna nuumhärgade arvukust. Neid kasvatati absoluutselt ja suhteliselt kõige rohkem Harjumaal. Niisama palju oli nuumhärgi Virumaal, piimaloomi oli seal aga tunduvalt rohkem. Kõige arvestatavam oli nuumhärjakasvatatus Järvamaal.

Ankeedi esialgseid kokkuvõtteid tutvustas L. von Keyserling juba juunikuus 1894 seltsi juhatuse väljasõiduistungil Kõnnu mõisas.²⁶ Istungist võtsid ekspertidena osa ka kevadel Balti Karjakasvatajate Ühingu instruktoriks nimetatud Rannu lossi omanik Fromhold von Sivers ja Sauga mõisa rentnik Otto Hoffmann. Kuivõrd maakarja kõrval oli levinud neli sissetoodud veisetõugu, tõusis peamiseks küsimus, kas edaspidises aretustöös jätkata kõigiga või piirduda ainult ühe tõuga. L. von Keyserlingi arvates tuli seejuures silmas pidada, et aretatav tõug peab sobima ka nuumloomaks, niisamuti kasvatamiseks talupoja majapidamises. Otsus langetati friisi tõu kasuks. Sellega aga ei välistatud teist tõugu loomade kasvatamist ega ka nende eksponeerimist ja hindamist näitustel. Ühtlasi nenditi, et Lõuna-Järvamaa pole maapinna poolest friiside tõukasvatuseks kohane, Ranna-Virus ei saa aga nendega piirduda seepärast, et piimarentnikud eelistavad punaste lehmade piima. Kahjuks ei olnud koosolekul Väana Stackelbergi, kes pidas nii friisi, angli kui ka breitenburgi karja ja oleks võinud nende sobivust oma praktika põhjal võrrelda. Kohalikke olusid ja piiratud ainelisi võimalusi arvestades ei jäänud puhasaretuse juurde, vaid peamine pidi olema ristamismeetod. Puhtatõuliseks peeti 15/16-verelisusega loomi. Märgitigi aga, et aretatavad loomad ei tohi olla liiga rasked. Põimenduskomisjoni pidi kuuluma ka loomakasvatuseinstruktor, selsse ametisse võeti isa kõrval tõuaretuses asjatundjaks kujunenud Ernst von Middendorff. Paraku ei peetud andmeid piimatoodangu kohta tõuraamatusse sissekande tegemisel oluliseks, ehkki tõdeti, et see võib olla ostjale tähtsam kui sissekanne tõuraamatusse. Loomakasvatuse arendamiseks talurahva seas (see oli põhikirja järgi üks seltsi ülesandeid) soovitati preemiate jagamist. Aaspere mõisa omanik Eduard von Dellingshausen pidas etemaks tõuvasikate müüki talupoegadele, et vasikad hiljem hea hinnaga tagasi osta. Sellist viisi talukarja parandamiseks kasutati endiselt kõige enam.

Seltsi üldistungil septembris 1894 valiti friisi tõugu loomade impordi korraldamise komisjon.²⁷ Loomaimpordiks avas selts oma liikmetele 15000-rublase eelarve. Mitmes mõisas, sealhulgas Porkunis, Valdus ja Aasperes, korraldati väljaõpe loomade hooldamises. Eeskujuliku loomakasvatusega tutvumiseks tegi seltsi juhatus väljasõidu Kästresse, kus 600—700-pealine kari oli suuremaid Eestis. Veel 1894. aasta lõpul kerkis ettepanek moodustada omaette friisi tõu kasvatajate selts ja asutada ka talukarjade tõuraamatu selts, kuid see ei teostunud. Küll alustas selts 1895. aastal eraldi Eestimaa ida-friisi ja hollandi karja tõuraamatu pidamist.²⁸

²⁵ Parkja, H. Veisekasvatuse arenguhooni Haapsalu rajoonis. — Rmt.: Eesti Põllumajanduse Muuseumi teaduslike tööde kogumik. III. Tartu, 1976, 47.

²⁶ BW, 1894, 18./30. Aug.

²⁷ BW, 1894, 24. Nov./6. Dez.

²⁸ Stammbuch der Estländischen Ostfriesen- und Holländerzucht, ilmus 1895—1915,

Seltsi näitusel 1897. aastal võis juba märgata ühtse tõuaretussuuna mõju. Pealegi oli mõistetud, et impordist olulisem on hoolikas kasvatus. Peaauhinna sai parun Girard de Soucanton oma kümne Jõhvi karja pulli eest. Kohe L. von Keyserlingi surma järel seltsi poolt asutatud temanimelise medali pälvis teistkordselt Tuula kari, mis oli kujunenud üheks paremaks. Ka parim kodumaine lehm kuulus sellesse karja, kuid eelmisel aastal oli tema eest juba antud esimene auhind. Kuldmedali sai Audru mõisa (Pilar von Pilchau) kodumaiste pullide ja mullikate kollektsioon, mis enamikus samas ära osteti. Suure hõbemedali vääriliseks tunnistati Kurna kari (Maydell) ja suur kuldmedal anti Vääna (Stackelberg) pullide eest. Puhastverd angli loomadest olid parimad Aa mõisast (Grüne-waldt) ja äärširidest Kuksema mõisast (Schilling), kus peeti ka üsna korralikku simmentali karja.

Mõisnike korraldatud Tartu näitustel klassifitseeriti veiseid tunduvalt üksikasjalikumalt nii tõugude, vanuse kui ka päritolu järgi. Suuremad «õilsa punase piimalooma» karjad olid 1897. aastal näitusel Karste mõisast (Oettingen), Võisikult (zur Mühlen) ja Tilsist (Roth), aga ka ühest Taani kasvandusest. Karste karjast pälvisid auhinna nii imporditud kui ka kodumaine pull, ehkki näituse arvustaja meelest ei andnud viimane sugugi pakutud angli tõugu välja.²⁹ Esikoht läks aga Oisu pullile. Mustavalgekirjude puhastverd loomade seas olid ülekaalus välismaalt loomakaupmeeste toodud pullid. Mitmes grupis hinnati ka talupoegade loomi. Kuid «Baltische Wochenschriftis» ilmunud näituse ülevaatele, kus kõlas läbi väikeste anglite eelistamine, reageeris teravalt E. von Oettingen Karstest ja heitis ette füüni loomade halvustamist.³⁰ Kahjuks osutusid väikesed anglid mitte kõige sobivamaks. Säilitamiseks tõule iseloomulikku kasvu tavatseti vasikaid vähe sööta ja nii haigestusid need tuberkuloosi.³¹ Tugevamate loomade saamiseks hakati 1890. aastate algul sisse tooma taani punaseid ehk füüni veiseid. Neist ei hoolinud aga vähimatki tollane loomakasvatusinstruktor F. von Sivers, tunnistades ainult väikesi angleid. See põhjustas Balti Karjakasvatavate Ühingus palju pahandust, kuni Saksamaalt kohale kutsutud spetsialist veenis, et füünid on anglite modifikatsioon. Uueks instruktoriks valitud Percival Stegmann von Pritzwald pooldas suuremaid loomi.³²

Seoses Baltimaade IV põllumajanduse kesknäituse ettevalmistusega korraldati Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi eeskujul 1898. aastal juba kolmes Balti kubermangus veisekasvatusankeet. Ehkki Liivimaal ei saadud andmeid kõigi mõisamajandite kohta, on ankeedi tulemused ainsaks võrdlusmaterjaliks veisetõugude levikust kogu Eesti alal (tab. 2).

Lõuna-Eestis moodustasid puhast- ja poolverd angli tõugu loomad ja nendega parandatud maakari kokku üle poole loendatud piimaloomadest (sealhulgas ka pullid ja vasikad). Puhastverd loomi leidis eriti Võru- ja Viljandimaal, Pärnumaal Vändra ja Tõstamaa kihelkonnas, Tartumaal aga Sangaste ja Nõo kihelkonnas ning muidugi Tartu ümbruskonnas, kus peeti ka palju hollandi-friisi karja. Suhteliselt enam friisi loomi oli veel Pärnu ümbruses ja erandina Karula mail. Piimakarjanduses seisiski esirinnas Tartumaa, kus peeti neljandik kogu kubermangus loendatud lehmadest ja tiinetest mullikatest. Koos Võru- ja Viljandimaaga oli see näitaja pool kogu kubermangu omast.³³

²⁹ Die Rinder der letzten Augustausstellung des Livländischen Vereins zur Förderung von Landwirtschaft und Gewerbfleiß. — BW, 1897, 17./29. Sept.

³⁰ BW, 1897, 8./20. Okt.

³¹ Stegmann, P. Was lehren uns unsere Zuchtbestrebungen in den letzten 25 Jahren? — BW, 1910, 17. Febr./2. März.

³² Vt. ka Mägi, J. Angeli tõugu karja aretamise loost Eestis, 49—54.

³³ Stegmann, P. Rindviehzucht-Enquête 1898. Livland und Oesel auf Grund der von dem Verbands Baltischer Rindviehzüchter und dem Oeselschen Landw. Verein erhobenen Daten. — Rmt.: Ergebnisse der Rindviehzuchtenquête in Liv-, Est- und Kurland vom Jahre 1898. Reval, 1899, 14.

Veisetõugude levik Eesti mõisakarjades 1898. aastal *

Maakond	Piimakari							Nuum- kari
	hollandi-friisi	angli-füüni	äärširi	breitenburgi	muud tõud	parandamata maakari	Kokku	
Harju	4 912	1 085	376	997	977	1 414	9 761	4 243
Viru	5 617	2 495	1 990	1 209	1 175	1 783	14 279	2 841
Järva	2 167	590	477	1 133	549	1 207	6 123	1 999
Lääne	3 869	1 970	133	565	525	1 000	8 062	943
Kokku Põhja- Eestis	16 565	6 140	2 976	3 904	3 226	5 404	38 225	10 026
Tartu	867	7 858	170	125	2 307	4 549	15 876	2 373
Võru	1 141	5 007	13	9	246	2 881	9 297	1 817
Viljandi	1 144	4 800	9	37	302	2 080	8 372	1 228
Pärnu	1 507	2 178	—	67	119	1 256	5 127	665
Kokku Lõuna- Eestis	4 659	19 843	192	238	2 974	10 766	38 672	6 083
Saaremaa	1 209	781	—	337	496	522	3 345	319
Kokku kogu Eestis	22 433	26 764	3 168	4 479	6 696	16 692	80 242	16 428

* Arvutusalus: Ergebnisse der Rindviehzuchtenquôte in Liv-, Est- und Kurland vom Jahre 1898. Reval, 1899.

Kuid niisama palju kui neljas Lõuna-Eesti maakonnas loendati piimaveiseid Eestimaa tunduvalt väiksema külvipinnaga mõisates, seejuures lehma ja tiineid mullikaid rohkemgi. Kubermangus loendati piimaveiseid 390 majapidamises. Eelmise ankeediga võrreldes oli loomade arv suurenenud viiendiku võrra, suhteliselt kõige enam Järvamaal. Nii tõhusat kasvu hiljem ei saavutatud. Hollandi-friisi tõu kõrval olid püsima jäänud ka teised tõud. Puhastverd loomade arv oli tähelepanuväärselt suurenenud (7581-le) ning moodustas 20% loendatud loomade koguarvust, Harjumaal koguni 25%. Põhja-Eestis oligi puhastverd loomi rohkem kui Lõuna-Eestis, aga parandamata maakarja, mille osakaal oli langenud 14%-le, ligi poole võrra vähem. Piimakarjakasvatuse kaasaegsemat taset Eestimaal kinnitab ka esitatud küsimus lehmade aastase toodangu kohta. 54 karjas ulatus keskmine piima väljalüps üle 1500 toobi (1900 kg).³⁴ Seejuures olulisemana kui Lõuna-Eestis püsis ka nuumhärjakasvatus.

³⁴ Bodisco, E. v. Ergebnisse der Rindviehzuchtenquôte in Estland. — Rmt.: Ergebnisse der Rindviehzuchtenquôte in Liv-, Est- und Kurland vom Jahre 1898. Reval, 1899, 72.

Kahtlemata oli põhjendatud aastail 1898—1903 Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi loomakasvatuseinstruktoriks olnud O. Hoffmanni ringsõitudel kujunenud arvamus, et veisekasvatuse mõisates määrab rohkem ära tõuaretus kui piimatootmine.³⁵ Temalt ilmus ka ühes Saksamaa ajakirjas ülevaade veisekasvatuse arengust Balti kubermangudes viimastel aastakümnetel. Seda refereeris «Baltische Wochenschrift».³⁶ Tõesti, veisekasvatus oli muutunud domineerivaks, aasta-aastalt oli suurenenud loomasööda kasvupind ning paljude katsetuste tulemusel olid leitud ka tõud, mis sobisid kohalikku karmi kliimasse 8-kuulise laudas söötmisega ja suhteliselt kehvale karjamaale. Esile oli toodud tõuseltside, loomakasvatuseinstruktorite ja korrapäraselt toimuvate näituste osa seejuures. Artikli eesmärk oli tutvustada Riia kesknäitust, kus oli eksponeeritud 800 hobust ja ligi 1000 veist. Eraldi märgiti Raikküla mõisa loomi Tallinna näitusel, kuid eeskujulikuma friisi karjana nimetati A. Pilar von Pilchau 1873. aastal asutatud Audru mõisa kasvandust.

Piimakarjakasvatuse arengut pidurdas tõuloomade arvu kasvust hoolimata söödabaasi kehvus ning haiguste, esmajoonēs tuberkuloosi levik. Laieneva söödajuurviljakasvatuse kõrval hakati mõisates sajandi algul parandama ka heinamaid ja rajati kultuurrohumaid. Talvise sööda täienduseks veeti aga üha rohkem sisse jõusööta, eriti õlikooke. O. Hoffmanni eestvõttel asuti teadlikult võitlema tuberkuloosiga, siiski erilist edu saavutamata. Tuberkuloos jäi meie karjakasvatuses päevakorda veel 1920. aastail.

1903 sai Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi loomakasvatuseinstruktoriks Malla mõisa rentinud parun Eduard von Maydell. Kuid oluliselt piimamajanduse arengule kaasa aidanud kontrollühistute loomise algatas Ernst von Samson-Himmelstjerna. Eestis tunti ammugi 1880. aastail leiutatud piimarasvasuse määramise aparati. Taanis Ladelundi põllumajanduskoolis alustatud lehmade söötmise ja samaaegne piimatoodangu kontroll leidsid kiiresti järgimist Rootsis ja Saksamaal. Selts otsustas kontrolli toetada ja istungil aasta lõpul tutvustas E. von Samson-Himmelstjerna juba esialgseid tulemusi.³⁷ Oktoobris 1903 olid alustanud tööd tõenäoliselt jälle esimestena Vene riigis ühistud Raplas (hõlmas 7 mõisat), Märjamaa (10 mõisat) ja Paide ümbruses; kontroll oli juba sisse seatud E. von Samson-Himmelstjerna enda Tuula ja Valingu mõisas ning Kuremaa, Kabala ja Uue-Võidu mõisas, kokku 34 majandis umbes 2500 loomaga. Eeskuju võeti Rootsi kontrollühistutest. E. von Samson-Himmelstjerna koostas kohe ka vastava Rootsi, Taani ja Saksa kirjanduse põhjal juhendi ühistute ja kontrollassistendite töö korraldamiseks.³⁸ Lisana olid ära toodud vajalikud näidistabelid. Kontrollperioodi pikkuseks soovitati 14 päeva, millele pidi eelnema pikem proovikontroll. Põhjalikult käsitleti loomade söetmist, kuivõrd kontrolli eesmärgiks ei olnud ainult piimatoodangu suurendamine, vaid ka ratsionaalne söödakasutus. Söötühikute arvestamisel võeti kasutusele Rootsis käibivad suhtarvud, mida hiljem mõnevõrra muudeti. Pikemalt käsitles E. von Samson-Himmelstjerna veel noorloomakasvatust. Sotsieteedi jaanuariistungil, kus kõne all olid üldse veisekasvatusküsimused, teatas ta, et 55 majandis kuulusid kontrolli alla 2200 lehma Eesti- ja 600 Liivimaal ning kohe pidi kontroll sisse viidama veel 300 lehma üle.³⁹ Karula mõisnik Viktor von Helmersen andis samas ülevaate novembris ametisse asunud Kabala kontrollassistendi, noore rootslase Berghi tööst: assistent tegi proovi-

³⁵ BW, 1900, 22. März/4. Apr.

³⁶ BW, 1899, 6./18. Jan.

³⁷ BW, 1904, 11./24. Febr.

³⁸ Samson-Himmelstjerna, E. v. Anleitung für Teilnehmer der Controll-Vereine und Controll-Assistenten in Estland. Reval, 1903.

³⁹ BW, 1904, 4./17. Febr.

lõpse, õpetas Hagelundi lüpsimeetodit järellüpsiga, klassifitseeris ja praakis loomi ning määras söödaratsioonid. Sel ajal aktuaalse noorloomakasvatuse juures ei pooldanud V. von Helmersen E. von Samson-Himmelstjerna soovitusi, vaid oma kogemuste põhjal toetas E. von Maydelli seisukohta: esimestel elukuudel ei tohi vasikate söötmisel piimaga kokku hoida, sest muidu kasvavad kehvad loomad. Ta tutvustas ka Ekenbergi eksikaatorit piimajahu valmistamiseks.

1904. aastal langesid mõned mõisad kontrolli alt välja, sest Lustiveres töötanud rootsi assistent suri. Juurde moodustati aga mitu uut ühistut, sealhulgas ka Läänemaal. Aasta lõpul toimus reeglipärane kontroll 48 mõisas umbes 3650 lehma üle, neist 1500 Liivimaal. Ametis oli 9 kontrollassistenti: 2 riigisakslast, 3 rootslast, 1 taanlane ja 3 kohalikku.⁴⁰

Edukalt alanud kontrollühistute tegevus katkes revolutsiooniaastail. Uuesti alustati 1909. aastal. Aprillist Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi veisekasvatuseinstruktoriks asunud rootslane Erik Ell jõudis suvel käia 59 mõisas (neist kaks Peterburi kubermangus), kokku 77 korda.⁴¹ Tõuraamatusse kandis ta loomi 30 mõisas, kusjuures 39 märgitud pullist 21 olid sündinud siinmail. Instruktor koostas söötmissplaane, praakis loomi, joonistas lautade ja sõnnikuhoidlate plaane, õpetas või valmistamist ja muud. Rohkesti nõupärimisi esitati veel kirjalikult. Uue instruktoriga hinnangul oli loomade tõuline seisund rahuldav, eksterjäär aga eeskujulik ja võrreldav välismaa karjadega. Ta rõhutas samuti vajadust enam hoolt kanda noorloomade eest. Et enamasti hoiti vasikaid samas laudas karjaga, olid nad alalises infektsiooniohus. Vasikaid ei harjutatud aegsasti jõutoiduga, mistõttu üleminek piimalt teisele söödale oli järsk. Puudusena märkis E. Ell veel liiga varast tiinust ning vähest söötmist poegimise järel. Piimatoodang oli E. Elli arvates madalam kui vältimatuks võis oodata, ja seda põhjusel, et kasvulooma valikul peeti küll silmas isa kuulumist heasse karja, kuid ei pööratud vähimatki tähelepanu eellaste toodangule, samuti ei olnud kõikjal veel levinud sügisene paaritamine. Lõpuks, laudad olid viletsad ja puhaslautu hoopis vähe. Kontrollühistute töö kaudu võivat aga mõnegi vea avastada ja piimatoodangut tõsta. Tõuloomade ostmisel või müümisel palus E. Ell temaga konsulteerida, sest kahjuks olevat häid tõupulle müüdnud väljapoole kubermangu. Selleks ajaks oli juba juurdunud seltsi toetusega organiseeritud importloomade ostmine tingimisel, et ostetakse vähemalt kaheksa looma aastas.

1910. aastal külastas E. Ell Eestimaal 85 mõisat.⁴² Ta täheldas angli veiste kasvatuse laienemist Läänemaal, kus kolmes mõisas oli friisidelt nendele üle mindud. Reeglipärase poegimise korraldamiseks olid taani spetsialistid paljudes mõisates tutvustanud Poulseni meetodit. See aasta osutus jällegi kohaliku sööda poolest kehvaks, kuid et viljahinnad olid sügisel madalad, võis loomadele enam sööta rukist. Kasutatava jõusööda sortiment oli õige mitmekesine (nisukliid, puuvilla-, soja-, linaseemne-, kanepi-, päevalille- ja kookoskoogid, läätsed). Et E. Ell nõudis suurema tähelepanu osutamist ostetava jõusööda, eriti õlikookide kvaliteedile, tõhustas seltsi katsejaam ostusööda kontrolli.

Piimakontrolli laienemisele aitas kaasa Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi otsus kanda friiside tõuraamatusse alates 1. juulist 1912 vaid teatud toodangutasemega loomad või nende järglased, nagu oli soovi-

⁴⁰ Samson-Himmelstjerna, E. v. Über die Tätigkeit der Kontroll-Vereine in Est- und Livland. — BW, 1905, 30. März/12. Apr.

⁴¹ Ell, E. Rindviehzucht. — Rmt.: Bericht über die Tätigkeit des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins für das Jahr 1909. Reval, 31—36.

⁴² Rindviehzucht. — Rmt.: Bericht über die Tätigkeit des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins für das Jahr 1910. Reval, 1911, 18—24.

tanud E. Ell.⁴³ Karjakasvatuseinstruktoriks palgati veel teine rootslane M. Samelius, niisamuti olid kontrollassistenditena ametis peamiselt rootslased. 1912. aasta lõpuks tegutses 21 kontrollühistut, kelle vaatluses oli 12103 lehma.⁴⁴ Kõikidest mõisakarjadest Eestimaal kuulus ühistu kontrolli alla juba kolmandik, 1913. aastal aga peaaegu pool, lehmadest vastavalt 41% ja 57%. 1913/14. aruandeaastal tegutses 25 kontrollühistut (tab. 3).

Keskmine piimatoodang oli pidevalt tõusnud ja ulatus 2689 kilogrammini aastas. Erinevused väljalüpsil olid siiski suured. Kõrgeim oli keskmine piimatoodang Keila ühistus — ligi 3380 kg. Ühisesse Balti-Leedu Friisitõukarja Kasvatajate Kartelli kuuluvatele karjadele tehti kontroll 1. septembrist 1914 kohustuslikuks.

Kuid kvantitatiivselt veisekasvatus Eestimaal mõisates ei kasvanud. Suurim arv piimaloomi fikseeriti 1905. aasta ankeediga — 43 093, neist veerand puhtatõulisi. Oluliselt oli suurenenud ka poolverd loomade osatähtsus, kuna maakarja ja parandatud maakarja loomi oli vaid 30%. 1898. aastaga võrreldes oli kasv suurim Harju- ja Virumaal. Piimaveiste arvu vähenemine 1912. aastal 42732-le tuleb kanda Järva- ja Läänemaa arvele. Seevastu kubermangus pidevalt tagasi läinud numhärjakasvatus oli Järvamaal saavutanud uuesti 1890. aastate taseme. Tuleb aga silmas pidades, et mõisate müümise tõttu Talurahvapangale oli selleks ajaks vähenenud ka mõisamajapidamiste arv.⁴⁵ Tõuaretuse ja organiseeritud veiseimpordi tulemusel oli juba 46% piimakarjast puhastverd. Seejuures leidis arvukalt angli-füüni karja Viru- ja Läänemaal. Et see tõug oli ikkagi tugevasti esindatud, otsustas Eestimaal Põllumajanduslik Selts 1913. aastal sisse seada oma anglite tõuraamatu.

19. sajandi teisel veerandil alanud veiste eri kultuurtõugude sissetoomine oli üks paljudest põllumajanduslikest uuendustest, mida Balti mõisnikud katsetasid. Kaua valdavaks jäänud seisukoht, et vaid puhas-kari õige on, takistas mõnel pool juba varakult maakarja parandamisel kultuurtõugudega või koguni sissetoodud tõugude omavahelisel ristamisel saadud kogemuste levikut. Kuid nendest paljudest katsetest oli lõpuks see kasu, et leiti ilmselt kõige paremini aklimatiseeruvad tõud. Oigupoolest oli veisekasvatuse arendamine sel viisil vaevaline ja kallis ettevõtmine. Seda enam võiks hinnata paljude mõisnike tööd. Praktiliste põllumeestena tegelesid nad tõuaretustööga ise ning vahendasid oma kogemusi põllumajandusseltside koosolekuil ja kirjasõnas. Seejuures tuleks Eestimaal Põllumajandusliku Seltsi organiseerimistööd pidada isegi määravamaks kui Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi ning selle filiaali, Liivimaa Põllumajanduse ja Töönduse Edendamise Seltsi tegevust. Mõisamajanduses oli piimakarjakasvatuse Esimese maailmasõja eelõhtuks kujunenud peamiseks tootmisharuks. Liivimaa kubermangu 64 eesrindlikus mõisas laekus keskmiselt üle poole tuludest loomakasvatusest ja piimast.⁴⁶ Eestimaal kubermangu sadakonna mõisa kontrollarvude põhjal oli see näitaja mõnevõrra väiksem, sest endiselt andis üsna suure osa sissetulekust viinapõletus.⁴⁷

⁴³ Bericht über die Tätigkeit des Estländischen Landwirtschaftlichen Vereins für das Jahr 1909, 36.

⁴⁴ Bericht über die Tätigkeit der Kontrollvereine in Estland in den Jahren 1910—12. Reval, 1913, 3.

⁴⁵ Кивимяэ С. Крупное землевладение в Эстляндской губернии в конце XIX — начале XX вв. — Rmt.: Проблемы развития феодализма и капитализма в странах Балтики. Доклады исторической конференции (25—27 ноября 1975 г.). Тарту, 1975, 268.

⁴⁶ Балевица Л. Я. О структуре доходности дворянских имений Лифляндской губернии накануне первой мировой войны. — Rmt.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1966 год. Таллинн, 1971, 451.

⁴⁷ Buchführungsstatistik für das Jahr 1912/13. Reval, 1914, 21—22.

Mõisate piimakontrollühistud Eestimaa kubermangus aastail 1910—1915*

Kontroll- ühistu	Asutamis- aeg	1910—1911			1911—1912			1912—1913			1913—1914			1914—1915		
		Karjade arv	Lehmade arv	Keskmine piimatoodang kg	Karjade arv	Lehmade arv	Keskmine piimatoodang kg	Karjade arv	Lehmade arv	Keskmine piimatoodang kg	Karjade arv	Lehmade arv	Keskmine piimatoodang kg	Karjade arv	Lehmade arv	Keskmine piimatoodang kg
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1. Hiumaa	1909 VIII	6	622	1 746	5	540	1 999	5	522	2 229	7	613	2 384	6	458	2 245
2. Väike-Maarja	1910 I	10	852	2 735	9	725	2 665	10	880	2 960	10	876	3 065	12	899	2 684
3. Simuna	1910 I				9	711	2 693	9	705	2 534	10	749	2 732	10	687	2 309
4. Lüganuse	1910 X	6	449	2 156	6	460	2 213	6	453	2 397	6	454	2 604	—	—	—
5. Viru-Jaaguvi	1910 XI	6	516	2 172	12	1 006	2 358	13	1 096	2 817	13	1 179	2 769	14	1 216	2 429
6. Peetri	1910 XI	1	124	2 668	1	103	3 353	6	454	2 645	10	719	2 791	11	727	2 201
7. Lagedi	1911 I				6	705	2 537	5	591	2 722	5	651	3 053	—	—	—
8. Rakvere	1911 I				7	788	2 536	9	830	2 628	10	943	2 551	—	—	—
9. Haljala	1911 V							9	784	2 335	10	822	2 481	9	707	2 356
10. Järva-Jaani	1911 VII				4	288	2 143	9	637	2 642	8	588	2 695	10	709	2 273
11. Raasiku	1911 IX				5	506	2 687	5	496	2 930	4	413	3 064	—	—	—
12. Järve mõis	1911 X				1	108	2 797	1	107	3 097	1	115	3 312	—	—	—
13. Ambla	1911 XI				9	723	2 514	9	704	2 859	9	738	2 756	9	696	1 922
14. Hageri	1911 XII							8	465	2 435	8	524	2 792	—	—	—
15. Keila	1912 I				9	553	3 231	9	553	3 231	9	561	3 379	—	—	—
16. Kose	1912 II				6	478	2 675	10	478	2 675	10	650	2 728	—	—	—
17. Varudi	1912 VII				3	285	2 231	2	285	2 231	2	179	2 755	—	—	—
18. Vaivara	1912 VII				8	687	2 557	8	687	2 557	8	707	2 751	8	718	2 381
19. Kadrina	1912 VII				8	539	1 946	8	539	1 946	9	633	2 175	10	708	2 087
20. Lihula	1912 X							11	816	2 272	11	816	2 272	—	—	—
21. Jõhvi	1912 X				2	196	3 352	2	196	3 352	2	196	3 352	2	198	2 725

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
22. Haapsalu	1913 VII										8	482	2 189	—		
23. Märjamaa	1913 VII										9	547	2 690	—		
24. Vigala	1913 VII										5	432	2 456	—		
25. Rapla	1913 X										12	1 069	2 542	11	952	2 182
26. Juuru	1914 VII													3	176	2 108
27. Kunda mõis	1911 I													1	164	2 237
		29	2 563	2 295	74	6 663	2 541	138	11 266	2 625	196	15 656	2 734	117	9 076	2 365

* Bericht über die Tätigkeit der Kontrollvereine in Estland in den Jahren 1910—12. Reval, 1913; Eil, E., Samelius, M. Bericht über die Tätigkeit der Kontrollvereine in Estland für das Jahr 1912—13 herausgegeben vom Estländischen Landwirtschaftlichen Verein. Reval, 1913; Fait-Eil, E., Same-lius, M. Bericht über die Tätigkeit der Kontrollvereine in Estland für das Jahr 1913—14. Herausgegeben vom Estländischen Landwirtschaftlichen Ve-rein. Reval, 1914; Отчет о деятельности контрольных союзов Эстляндской губ. за 1914—1915 год изданный Эстляндским Сельскохозяйственным Обществом. Ревель, 1915.

Otsustades kiiresti levinud tõuloomade muretsemise ja tähelepanu järgi, mida osutati põllumajandusseltsides veisekasvatusele, võib kõnelda sellele orienteerumisest Eesti mõisamajanduses juba 19. sajandi keskel. Loomakasvatuse arengu põhjusi on nimetatud mitu. Üheks tõukeks oli aktsiisisüsteemi sisseseadmine 1863. aastal. Sellega tõrjuti väikesed piiritustehased konkurentsist välja, pealegi langesid kujunenud vabaturul piirituse hinnad esialgu märgatavalt. See sundis paljusid mõisnikke otsima uusi sisetulekuallikaid. Ehkki turustamisvõimaluste kasvades piiritustööstuse õitseng Eestis alles algas, oli juba toimunud tootmise tugev kontsentratsioon.⁴⁸ Seda eriti Lõuna-Eestis, kus polnud tulus kasvatada kartulit, mida üha enam kasutati odavana toorainena rukki asemel. Raudteeühenduse loomine Peterburiga (seda taotlesid mõisnikud ise aktiivselt) mõjutas Eesti põllumajandust mitmeti. Ühelt poolt pakkus Peterburi piiramatu turgu loomakasvatussaadustele. Teiselt poolt kasvatas Venemaa teravilja eksport Baltimaade sadamate kaudu. Esialgu tasus siinmail veel toiduteravilja toota, sest viljahinnad sadamalinnades ei olnud määratud niivõrd maailmahindadest kui juurdeveost, aga sisekubermangude toodang oli aastati üsna kõikumine. Soodustamiseks viljaeksporti sisekubermangudest kehtestati 1889. aastal raudteeveol diferentsiaaltariifid. Ikaldus 1891. aastal kergitas korraüks viljahindu, aga seda pöördumatum oli nende järgnenud langus. Balti mõisnikud taotlesid korduvalt veotariifide muutmist, ent tagajärjetult. Baltimaade kõrge omahinnaga teravili ei suutnud enam konkureerida sisemaa odavana toodanguga ja mõisamajandus kui peamine eksportvilja tootja pidi sajandi lõpuaastail otsustavamalt ümber orienteeruma. Lõppkokkuvõttes ei hakatud mitte ainult loomasöödana, vaid ka piiritustööstuse toorainena üha rohkem kasutama sisseveetavat teravilja.

Piimakarjakasvatusele ülemineku põhjusena on nimetatud ka talude ülemineku raharendile ja nende väljaostmist ning seetõttu mõisate sisetuleku vähenemist. Kuid seeläbi tuli just raha uutesse tootmisharudesse investeerimiseks. Küll aga sundis teotööst ilmajäämine otsima teid mõisamajanduse ratsionaliseerimiseks. Juba 1860. aastail kannatasid paljud mõisad tööjõu puuduse all. Algelisel tasemel piimamajandus oli samuti väga töömahukas, aga et karjakasvatus ja piimaga seonduv oli Eestis naiste valdkond, siis nõuti mõisatöölise ja popside naised lauta tööle. Mitmel pool olid küll ametis hollandi või šveitsi või ja juustu-meistrid, kuid piimatalitus jäi Eestis naiste tööks erinevalt enamikest sellele varem orienteerunud piirkondadest.

Siinkohal ei käsitleta pikemalt piima töötlemise ja turustuse arengut. Märgitagu vaid, et Soomest tulnud instruktoriga Europeuse õpetusel levis 1870. aastail Swartzi piimakooremismeetod, mille järgi piim pandi peenestatud jäässe kõrgetes alt väljajooksuga pleknõudes.⁴⁹ Juba 1878. aastal olevat Vana-Kuuste mõisas aga tegevust alustanud esimene separaatormeierei. Lätis on separaator teada alles 1886. aastast.⁵⁰ Eriti Lõuna-Eestis ei kuulunud piimatöötlemine otse mõisamajanduse alla. 1898. aasta ankeedi ilmselt küll mittetäielikel andmeil turustasid piima linnas 15 mõisat. Tervelt 286 mõisa piim oli aga renditud piimarentnikule. Oma meierei oli 96 ja Saaremaal 26 mõisas; neist üheteistkümnemes valmistati peamiselt juustu.⁵¹ Eraalgatusliku ekspordi kõrval saatis Tallinna Meiereiühing, kuhu algul kuulus 62 mõisat, kohe 1888. aastal võid

⁴⁸ **Ibius, O.** Uhe tööstusharu ajaloost. Tallinn, 1977, 95.

⁴⁹ **Gustavson, H.** Mõnda Eesti piimatööstuse vanemast ajaloost. — Rmt.: Kalender 1884. Tallinn, 1983, 114—121.

⁵⁰ **Dumpe, L.** Lopkopiba Latvija 19. gs.—20. gs. sākumā. — Rmt.: Etnogrāfiskas aprcerējums. Rīga, 1985, 71.

⁵¹ **Stegmann, P.** Rindviehzucht-Enquête 1898, 53.

Inglismaale, Taani ja Saksamaale.⁵² Samal aastal Riias asutatud Balti Meiereiühinguga olid haaratud Liivimaalt peamiselt vaid Läti ala mõisad. Virumaa mõisatest läks piim enamasti värskest Peterburi müügiks. Peagi pandi käima spetsiaalne piimarong, mis Tartust teekonda alustades jõudis varahommikul Peterburi. Kuid Eestimaa väiksemaid mõisaid sundis piimakarjandusele spetsialiseerumine aegsasti koopereeruma. Eestimaa Põllumajanduslikul Seltsil oli juba 1870. aastail oma kaubaagent Peterburis, kes vahendas nii põllumajandussaaduste müüki kui ka aitas muretseda väetisi, loomasööta ja tehnikat. 1898. aastal asutati Tallinnas I Eestimaa Põllumajanduslik Ühisus ja 1900. aastal samuti Eestimaa mõisnike algatusel Peterburis Balti Rüütlimõisate Ühisus «Pomeschtschik».⁵³ Tartus moodustati küll 1899. aastal Liivimaa Põllumajanduse Seltsi juurde komisjonibüroo ostu-müügi vahendamiseks⁵⁴, kuid vastava ühise loomine jäi vaid ettepanekuks⁵⁵. Piimasaaduste turustamise kõrval laienes Lõuna-Eestis tõuloomade müük sisekubermangudesse.

Talumajapidamistes kokku oli veiste arv muidugi suurem kui mõisates, ent see oli valdavalt maakari. Tõukarjadega mõisate läheduses, kus praktiseeriti ka pullvasikate müüki (enne mõisale tagasimüümist paarisid talupojad nendega oma loomi), leidis rohkesti parandatud karja. Kui palju talupojad kasutasid otse mõisate tõupulle või otsid tõuloomi, ei ole täpsemalt teada. Kahjuks ei ole Eesti kohta üksikasjalikumad käsitlust loomakasvatustehnika ja piimatöötlemise kohta talus, nagu seda on Lätis.⁵⁶ Võib aga arvata, et Põhja-Lätis Vidzemes varem tähelestatud uuendused levisid ka Lõuna-Eestis. Mõisa eeskuju mingil määral siiski järgiti. Sai ju ka C. R. Jakobson Kurgja majapidamise korraldamisel juhatust Suburgidelt, kes olid pikka aega Vana-Vändra mõisa rentnikud. Seal oli hästi sisse seatud piimatalitus ja tehti juustu.⁵⁷ Nikolai von Esseni õhutusel ja toetusel asutati 1874. aastal Kastres ja Mäksal tõenäoliselt esimesed talumeiereid. Mõne aasta pärast oli neid juba 30 ümber ning nad turustasid N. von Esseni kaudu võid ka Peterburis ja Berliinis.⁵⁸ Tammistu ümbruskonna talude punane kari oli aga suures osas pärit Gustav von Rathlefi mõisast.⁵⁹

Küllap võib Vändrasse varakult toodud tõuloomadega seletada ka veisekasvatuse kiiremat edenemist seal kandis. Vändra Põllumeeste Selts võttis juba 1904. aastal karjakasvatuseinstruktoriks E. Tetsmanni, kelle kaudu levisid taludes koorelahutaja ja võimasin. Seejärel pani ta käima meierei.⁶⁰ 1906 seati Poolide Piistaoja talus sisse lehmade jõudluskontroll⁶¹ ja 1909 asutati Vändras H. Virkuse algatusel esimene talulehmade kontrollring⁶². Tõuparandus tõusis taluperemeeste seas laiemalt päevakorda, kui tegevust alustasid eesti põllumeeste seltside keskoimkonnad.⁶³ Veel enne seda, 1905. aastal Rapla seltsi poolt kokku kutsutud Eestimaa põllumeeste seltside asemike koosolekul otsustati ametisse võtta üks põllutöö ja üks karjakasvatuse instruktor. Agarasti oli ajanud instruktori palkamise asja Kullamaa selts, keda toetas rüütelkonna endine peamees O. von Budberg. Seda mõtet ei jätnud ka Türi Põllumeeste Selts, kes

⁵² BW, 1889, 5./17. Jan.

⁵³ BW, 1898, 9./21. Dez.; 1899, 29. Sept./11. Okt.; 1902, 12./25. Juni.

⁵⁴ BW, 1899, 14./26. Juli.

⁵⁵ BW, 1913, 17./30. Apr.

⁵⁶ Dumpe, L. Lopkopiba Latvija 19. gs.—20. gs. sākumā.

⁵⁷ Suburg, L. Suburgi perekond. — Eesti Kirjandus, 1923, 5/6, 284; 7, 326.

⁵⁸ Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu; Tallinn, 1940, 57.

⁵⁹ Tema tegevuse kohta vt. Rosenberg, T. Ühe mõisa viimased 40 aastat: Gustav von Rathlef ja Tammistu. — Kleio, 1992, 5/6, 31—39.

⁶⁰ Karelson, M. Lehekülgi Eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust, 157.

⁶¹ Lepajõe, L. Lühidalt tõuaretuse ja -praktika ajaloo Eestis, 8—10.

⁶² Jaanhold, J. Veisekasvatus, 236.

⁶³ Karelson, M. Lehekülgi Eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust, 111—117.

1906. aastal saigi rüütelkonna maakassast 300 rubla instruktori palkamiseks. Türi ja Ambla selts võtsidki Kärü mõisa meieri W. Brindfeldti karjakasvatuseinstruktorina tööle, kuid et seesugune amet tundmatu oli, piirdus tema tegevus ainult Kärü ümbrusega.⁶⁴

Veel samal aastal kui oli kindel, et maakassast saab instruktorite palkamiseks 2000 rubla abiraha, kutsus Väike-Maarja selts asemikud uuesti kokku Rakverre. Seltside ühiseks põllutööinstruktoriks kandideeris tollane Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi instruktor A. Johannson, kes erihariduse oli saanud Soomes, ja karjakasvatuseinstruktoriks W. Brindfeldt, kes oli end Preisimaal Tapiau karjakasvatuskooli suvekursustel täiendanud. 1907. aasta veebruaris võetigi A. Johannson ja W. Brindfeldt ametisse. Nende tegevuse juhendamise anti suurima, Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi kätte, kes aga selle vastu huvi ei tundnud. Ometi instruktorid töötasid. Suve jooksul korraldasid nad 7 kursust. W. Brindfeldt andis juhatusel 128 talus, 4 kirikumõisas ja 5 kõstri juures, pidas 13 kõnet, suusõnal oli talt õpetust küsitud 150 ja kirjalikult 132 korda, pealegi oli ta Kullamaa seltsi palvel toonud Soomest äärsiri tõupulli.⁶⁵ Järgmisel aastal pidas W. Brindfeldt 20 kõnet ja 11 nädalast kursust, andis nõu 134 talus, kümnekond korda veel mitmel pool mujal, ja mis eriti oluline, oli 23 kohas nõustamas piimaasjanduse sisseseadmisel ja riistade muretsemisel. Koos vastava komisjoniga kandis ta 150 lehma tõuraamatusse. Suvel käis W. Brindfeldt Saksamaal ja Taanis end täiendamas.

Eestimaa põllumeeste seltside asemike koosolekul 1908. aasta detsembris arutati tõhusamalt loomakasvatusküsimusi. Kesктоimkonna liige, Väike-Maarja seltsi esimees A. von Gruenewaldt, kes instruktorite kasvatust kontrollis, rõhutas, et kursused peavad toimuma külades, mitte alevites. Edaspidi hakati kursusi kindlama plaani järgi korraldama. Tema soovitas ka Liivimaa eeskujul angli veiseid kasvatada. Seltside ettepanekutes esines küll nii angli, friisi kui ka äärsiri tõug ning häälteenamusega tunnistati viimane väikepõllumehele kõige kohasemaks.⁶⁶ Kesктоimkonnale, kes pidi vahendama sugupullide muretsemist seltsidele, valiti abiks veel karjakasvatuse edendamise komisjon koosseisus agroom H. Schulzenberg, loomaarst K. Saral ja mõisarentnik K. Eisenberg.

Peakoosolekul 1910. aasta novembris, kus lõpuks avati kinnitatud põhikirjaga Eestimaa Põllumeesteseltside Kesksekt, valiti loomakasvatusalaste teadmiste levitamise komiteesse teiste kõrval mõisakarjade instruktor E. Ell ning uus instruktor.⁶⁷ Nimelt oli kesksekti esmaseks tööks teise instruktoriga ametisse seadmine. Selleks sai Soomes Kurkijoe põllutöökooli lõpetanud Karl Illimar. Kui W. Brindfeldt järgmisel aastal terve töttu instruktoriga ametist tagasi astus, täitis K. Illimar esialgu ka tema ülesandeid. 1910.—1911. aastal pidas ta 11 kursust ligi saja osavõtjaga, muretses 19 tõulooma, Kullamaal aga asutas kontrollühistu.⁶⁸ Ka kesksekti eestseisuses jõuti arusaamani, et üks tähtsamaid abinõusid karjakasvatuse arendamisel on kontrollühistud. Nendest oli varemgi kõneldud, nüüd viidati nende levikule Soomes, aga ka Lätimaal. Ühistute

⁶⁴ Johannson, A. Eestimaa põllutöö- ja karjakasvatuse-instruktoriga tegevuse algus ja põllumeesteseltside keskkorralduse arenemine. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. Eestimaa Põllumeeste Kesksekti ja Põhja-Liivimaa Põllumeesteseltside Kesктоimekonna ühine väljaanne. I, Tallinn, 1911, 17—18.

⁶⁵ Samas, 22.

⁶⁶ Eestimaa Eesti põllumeesteseltside asemikkude koosolek 13. detsembril 1908. a. Tallinnas, «Lootuse» seltsi ruumides. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I, Tallinn, 1911, 33.

⁶⁷ Eestimaa Põllumeesteseltside Kesksekti peakoosolek 14. novembril 1910. a. Tallinnas, «Valvaja» seltsi ruumides. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I, Tallinn, 1911, 54. Teised liikmed olid W. Brindfeldt, K. Saral, A. Johannson, J. Raamot, Rüttemann, loomaarstid A. Olt, J. Rabinson ja M. Treumann.

⁶⁸ Eestimaa Põllumeesteseltside Kesksekti 1910./11. aasta aruanne. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I, Tallinn, 1911, 98—99.

asutamine tehti ülesandeks teiseks karjakasvatuseinstruktoriks valitud J. Zimmermannile, kes enne pidi end selles osas Soomes harima. 1912. aastal taotles keskselts Põllutöö Peavalitsusest abiraha veel G. Grünwaldile, et ta Tartu ülikooli lõpetamise järel võiks enne tööleasumist end piimanduse alal täiendada Taanis ja Rootsis.⁶⁹

Lõuna-Eestis algatas põllumeeste seltside keskkorralduse mõtte Enge selts ühiselt instruktorite palkamiseks.⁷⁰ 1908. aasta septembris Pärnus toimunud põllumeeste päeval moodustati Põhja-Liivimaa põllumeeste seltside keskoitinkond ning järgmise aasta mais astus põllutööinstruktorina ametisse C. Arro ja sügisel karjakasvatuseinstruktorina A. Lilienblatt. Aasta lõpuni jõudis viimane pidada enamasti nädalasi kursusi 15 seltsi juures. Kursustest osavõtt oli kõrge maksu tõttu üsna tagasihoidlik. Instruktor oli nõu andnud 164 talus ja 9 mõisas ning pidanud 23 kõnet, samuti näitustel ahindu jaganud.⁷¹

Tõuaretus ja kontrollühistute asutamine Lõuna-Eestis laiemalt oli jutuks põllumeestepäeval Viljandis 1910. aasta märtsis. Ka taheti karjasaaduste ühismüüki korraldada. Järgmisel aastal Võrus, kus otsustati lõpuks Põhja-Baltimaa Põllumeesteseltside Keskühisuse loomine, nenditi veisekasvatusküsimusi arutades küll sissetoodud välismaa tõugude suurt piimaandi, kuid A. Lilienblatt ja kontrollassistent J. Matvei kinnitasid kontrollühistute katsete põhjal, et kõige paremateks piimalehmadeks võib meie oludes pidada eesti tõugu loomi.⁷² Nii otsustatigi suuremat rõhku panna maatõule, sisse seada tõuraamatud ja Soomest tuua sugupulle.

1910. aastal ametisse võetud A. Arak pidi enda hooleks võtma nii põllutöö kui ka karjakasvatuse. A. Lilienblatt korraldas sel aastal 18 paigas kursusi, millest võtsid osa enamasti peremehed ning nende naised ja tütreid. Kõõ mõisas kavatsatud kursused kontrollassistendite ettevalmistamiseks jäid aga vastavate eelteadmistega osavõtjate puudusel pidamata. 5 neidu ja 14 noormeest siirdus küll A. Lilienblatti soovituskirjaga Soome õppima. Loomakasvatusalaseid nõuandeid ilmus eesti keeles ka üha enam.

Oluline osa kogemuste vahetamisel oli täita seltside näitustel, kus alati olid ka kariloomad väljas. Paraku hindas A. Lilienblatt oma 1910. aasta aruandes⁷³ Otepää näitusel nähtu täiesti näruseks. 13 esitatud looma puhul ei saanud tihti aru, kas tahetakse liha- või piimakarja, kas angli, hollandi või muud tõugu kasvatada. Tartu näitus olnud aga selle poolest parem, et seal leidis kolmeaastane pull, see olevat talupoja karja puhul harv nähtus. Piimalehmade arvukas esinduses olid aga peamiselt linnanaiste loomad. Kõige parem oli Viliandi näitus, kus paar talunikku teadsid ülestähenduste põhjal öelda, kui palju annavad mõned loomad piima. Maatõugu karja kohta teateid kogudes oli A. Lilienblatt ringi sõitnud mööda maad ja leidnud rohkem algupäraseid loomi Kodavere kihelkonnas, kuid suuremalt jaolt olid nad kiduraks jäänud. Väandras leidis ta H. Virkusele suurema maatõugu karja 14 lehmaga. Virkus ostis karja parandamiseks ka Soomest puhta läänesoome pulli ja laatadelt 24 lehma. Seesugune pull oli ka Pährmannil Kilingi lähedal. Korralikku maakarja oli hakanud endale soetama Päriveres Hansen, kes muide oli seakasvatuse pioneere Eestis.

⁶⁹ Samas, 80—82.

⁷⁰ **Eisenschmidt, A.** Põhja-Liivimaa Põllumeesteseltside Keskoitinkond. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I. Tallinn, 1911, 104.

⁷¹ Põllumeestepäev Viljandis. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I. Tallinn, 1911, 112—113.

⁷² Põllumeestepäev Võrus. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I. Tallinn, 1911, 128.

⁷³ Instr. A. Lilienblatti auranne 1910. a. tegevusest. — Rmt.: Eesti Põllumeesteseltside Aastaraamat. I. Tallinn, 1911, 137—143.

1911. aastal võtsid Lõuna-Eesti seltsid ühiselt karjakasvatuseinstruktoritena ametisse veel O. Pärlini ja P. Kalliti. Aprillis Tartus peetud karjakasvatavate koosolekul, kus esitati «Põllutöölehe» toimetaja J. Mägi juhtmõtted tõuparandamise kohta, kõneles A. Lilienblatt konkreetselt maakarja parandamisest. Ehkki kaheldi, kas segamata maatõugu üldse olemas on, võeti nõuks selle aretamisele asuda. Kõige kindlamaks ja odavamaks peeti võtta puhaspaarituse parandusmaterjaliks kohalik maakari ja täienduseks tõuomadustelt sarnased läänesoome tõugu pullid. Lõuna-Eesti seltside keskoimkonna ning ka Eestimaa Keskse seltsi juurde pidi moodustatama eesti maakarja edendamise osakond.

Kuigi eesti põllumeeste seltside esindajad ka maakarja soovitasid, otsustati 1912. aastal toimunud Baltimaade Põllutöö ja Riigivarade Valitsuse nõupidamisel Riias toetada vaid friisi ja angli tõu aretusega tegelevaid seltsi.⁷⁴ Nõupidamisel 1913. aastal täiendati aga väljatöötatud tõuparandusplaani ja kavandati korraldada ekspeditsioon maatõu uurimiseks.⁷⁵ Andmete kogumiseks saadeti välja 3 eesti ja 3 läti lend-salka⁷⁶, kuid selle ettevõtmise katkestas sõda. Selleks ajaks oli Lõuna-Eesti põllumeeste seltside keskoimkonnas üle saadud vastuseisust mõisnike tõuaretusetöö tulemustele ja anglid ka väikepõllumehele kõige kohasemaks tunnustatud.⁷⁷ 1914. aastal kanti esimesed taluloomad eesti põllumehe veiste tõuraamatusse.

Et aga Põllutöö Valitsusest lubati abiraha kontroll- ja pulliühistutele, hakati neid rohkem asutama. 1914. aasta algul tegutses Lõuna-Eestis 44 ja Põhja-Eestis 16 talukarjade kontrollühingut.⁷⁸ Piimaühistuid loeti kokku 135.⁷⁹ Eriti rohkesti tekkis neid aastail 1912—1913, kui mõnel kuul ajalehtede teateil kinnitati kümnekonna ühistu põhikiri⁸⁰, kuid nad kõik ei hakanud tegutsema. Paljud ühistumeiereid töötasid juba aurujõul. Esimeste piimatalituste juhatajate kursustega tehti algust 1913. aasta jaanuaris Tartus.⁸¹

Mõisnikel esialgu pigem ühe uuendusena proovitud piimakarjakasvatuse muutus talumajanduses aina olulisemaks. Kontrolli andmeil oli mõisakarjades väljalüps küll veel umbes kolmandiku võrra suurem, kuid talukarjades oli piima rasvasisaldus kõrgem, nagu see on maakarjale omane. Paljuki olid mõisnikud kas oma initsiatiivil või oma seltside kaudu kaasa aidanud karjakasvatuse arengule talumajanduses. Tegutsesid ju Sotsieteedi ja Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi juures ammu komisjonid loomakasvatuse arendamiseks talumajanduses. Eesti põllumeeste seltsid said toetust preemiate jagamiseks oma näitustel. Eestimaa rüütelkonnalt jagus aga rohkem otsest rahaabi näiteks instruktorite palgamiseks. Põllumajandussaaduste turul sajandivahetusel toimunud muutusi silmas pidades osutus mõisnike orienteerumine loomakasvatusele vägagi ettenägelikuks suundumuseks. Esimese maailmasõja eel arutlesid suurpõllumehed, kas kohalikus põllumajandustootmises mitte spetsialiseeruda, jättes loomakasvatuse talude hooleks ja kasvatades vajaliku sööda suurmajandeis. Seda Balti mõisnikud enam järele proovida ei saanud. Aga nende tõukarjadega oli rajatud tugev alus veisekasvatuse edasiarendamisele.

⁷⁴ Päevaleht, 1912, 10. apr.; 20. juuli.

⁷⁵ -yk. Die zweite Viehzucht-Konferenz bei der Balt. Landwirtschafts- und Domänen-Verwaltung. — BW, 1913, 10./23. Apr.

⁷⁶ Päevaleht, 1913, 14. mai; 30. juuli.

⁷⁷ Mägi, J. Angeli tõugu karja arendamise loost Eestis, 97—98.

⁷⁸ Jaanhold, J. Veisekasvatus, 237.

⁷⁹ Karelson, M. Lehekülgi Eesti põllumajanduse ja talurahva minevikust, 156.

⁸⁰ «Päevalehe» teatel koguni üle 200 (1913, 22. nov.).

⁸¹ Päevaleht, 1913, 15. jaan.

DIE SPEZIALISIERUNG AUF DIE MILCHVIEHZUCHT IN ESTLAND

Sirje KIVIMÄE

In den 1920er Jahren, sofort danach, als Estland selbständig wurde, traten die Milchprodukte im landwirtschaftlichen Export an die erste Stelle. Zu dieser Zeit wurde auch das estnische rote Rind, das hauptsächlich durch Kreuzen des Angler-Rindes mit dem einheimischen Landvieh gezüchtet wurde, als Schlag fixiert. Durch die Aufzucht des anderen im Übergewicht gewesenen Importschlages, des holländisch-friesischen Rindes, bildete sich das estnische schwarzbunte Rind heraus.

Das Züchten ist eine langfristige und kostspielige Arbeit, wonach ein bestimmtes Bedürfnis bestehen muß. In der entsprechenden estnischen Literatur hat man beim Züchten des estnischen roten Rindes die führende Rolle des Akademiemitglieds A. T. von Middendorff und dadurch die der Livländischen gemeinnützigen und ökonomischen Sozietät hervorgehoben. Bis dahin wurde aber auf die weitläufige Tätigkeit des landwirtschaftlichen Vereins der Gutsbesitzer im Gouvernement Estland zur Entfaltung der Milchwirtschaft fast keine Aufmerksamkeit gelenkt.

Seit dem Ende des 18. Jh. brachte die Branntweinbrennerei den Gutsbesitzern immer mehr zunehmende Einkünfte ein. Im Zusammenhang damit verbreitete sich die Mast der Ochsen, die in St. Petersburg verkauft wurden. In den 1830er Jahren begannen die Gutsbesitzer aber schon verschiedenes Rassenvieh einzuführen. Es entwickelte sich die Käseherstellung. Die reinblutigen Tiere waren jedoch gegen Krankheiten empfindlich. 1883 wurden in der Livländischen Sozietät zur Veredlung des Landviehs, als am meisten geeigneten Schlages, Angler empfohlen. Zwei Jahre später fing man an, das Baltische Stammbuch zu führen.

Für das Stammbuch ist, zum ersten Mal im Russischen Reich, das Vieh von V. von Baggefufwudt aus Saku (Sack) angekört worden. Nämlich hatte der Estländische landwirtschaftliche Verein auf seine Initiative begonnen, das Züchten des friesischen Rindes zu unterstützen. Die Fragen der Viehzucht nahmen in der Tätigkeit des Vereins, während sein Präsident Graf L. von Keyserling war, einen zentralen Platz ein. Er organisierte 1894 die Durchführung der Viehzuchtenquôte auf den estländischen Gutshöfen: Im Viehbestand gab es 31 850 Einheiten von Milchvieh, darunter nur 23% unveredeltes Landvieh. 1898 zählte man schon über 38 000 Einheiten von Vieh, in den Gutswirtschaften auf dem ganzen estnischen Gebiet aber über 80 000.

Unter der Anleitung von E. von Samson-Himmelstjerna wurden im Gouvernement Estland 1903 die ersten Kontrollvereine gegründet. Auf vielen Gütern waren die schwedischen Kontrollassistenten tätig. 1913 stand rund die Hälfte aller Gutsherden unter Leistungskontrolle. Der durchschnittliche Milchertrag im Jahr war etwa 2700 kg.

Aus Nordestland und aus dem Kreis Tartu (Dorpat) wurde die Milch meistens frisch nach St. Petersburg geführt; anderswo in Südostland wurde sie zu Butter oder Käse verarbeitet. Das Zuchtvieh wurde auch nach Rußland ausgeführt. Am Vorabend des Weltkriegs war in der Gutswirtschaft dem Ertrag nach die Milchwirtschaft zum wichtigsten Produktionszweig geworden.

Eine Anregung zur Entwicklung der Rindviehzucht war schon die Einführung der Akzise, die die kleineren Gutsbrennereien zu schließen zwang. Die Absatzmöglichkeiten der Milchprodukte vergrößerten sich natürlich, als die Eisenbahnlinie nach St. Petersburg gebaut wurde. Andererseits aber verdrängte jetzt das aus den inneren Gouvernements zugeführte billigere Getreide in den Baltischen Häfen die hiesige Produktion, um so mehr, weil Differenzialtarife eingeführt wurden, die den

Фернtransport des Getreides förderten. Wesentlich bei der Entwicklung der Rindviehzucht war auch die Tatsache, daß die Gutswirtschaften nach dem Verkauf der Bauernhöfe Mangel an Arbeitskräften spürten. In der Milchwirtschaft konnte man aber die freie Arbeitskraft der Frauen einsetzen.

Die Bauern verbesserten ihre Herden durch den Kauf der Rassenkälber aus den Gutsherden. Einige Gutsbesitzer trugen auch zur Entfaltung der Milchwirtschaft in den Bauernhöfen ihrer nächsten Umgebung bei. Allgemein aktuell wurde die Rindviehzucht in der Bauernwirtschaft erst 1908—1909, als die Zentralen der estnischen landwirtschaftlichen Vereine gegründet wurden. Bald gab es schon zahlreiche Milchgenossenschaften und Kontrollrunden der Bauernherden.

Die Milchwirtschaft hatten die Gutsbesitzer vorerst nur als eine der Innovationen erprobt. Das erwies sich aber als eine perspektivische Richtung, wenn man die auf dem Markt der landwirtschaftlichen Produktion vorgegangenen Veränderungen berücksichtigte. In Estland verbreiteten sich schnell die neuen Technologien (Rahmgewinnung nach der Swartz-Methode, Separatoren) und ziemlich früh wurden die Kontrollvereine gegründet. Sowohl unter den Gutsbesitzern als auch später den Bauern begünstigte der Übergang zur Rindviehzucht die Kooperation, um gemeinsam Rassenvieh und Kraftfutter zu verschaffen sowie die Produktion zu verkaufen.

РАЗВИТИЕ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОГО МОЛОЧНОГО СКОТОВОДСТВА В ЭСТОНИИ

Сирье КИВИМЯЭ

В 1920-е годы главной статьей сельскохозяйственного экспорта молодой независимой Эстонской Республики стали молочные продукты. В эти же годы в результате кропотливой племенной работы была зафиксирована в качестве породы эстонская красная корова, выведенная в основном скрещиванием ангельской породы с местной, а позднее — и черно-пестрая, выведенная путем длительной селекции голландско-фризской породы.

В эстонской сельскохозяйственной литературе неоднократно подчеркивалось, что большой вклад в выведение эстонской красной породы внесли Лифляндское общепольное и экономическое общество и лично академик А. Т. фон Миддендорфф. Не умаляя их заслуг, все же следует отметить, что в развитии молочного скотоводства большую роль сыграли и помещики Эстляндской губернии, объединившиеся в свое сельскохозяйственное общество.

С конца XVIII в. все возрастающий доход помещикам приносило винокурение. В связи с этим получила развитие и такая отрасль хозяйства, как откорм бычков на отходах винокурения, которые шли на продажу в Петербург. В 30-е годы XIX в. некоторые помещики закупами за границей несколько пород скота. Но чистопородный скот оказался восприимчивым к болезням. В 1883 г. Лифляндское общепольное и экономическое общество рекомендовало ангельскую породу как самую подходящую для улучшения местного стада.

В 1885 г. упомянутое общество положило начало ведению племенной книги по крупному рогатому скоту, куда первым в России был занесен скот сакуского помещика В. фон Баггехуффудта. По его же предложению Эстляндское сельскохозяйственное общество стало импор-

тировать голландско-фризскую породу. Деятельность общества по разведению крупного рогатого скота особенно активизировалась в бытность президентом графа Л. фон Кейзерлинга. По его инициативе была разработана анкета учета молочного скота по Эстляндской губернии. Согласно анкетным данным, в 1894 г. по имениям числилось 31 850 голов, из них только 23% было чисто местной породы. В 1898 г. насчитывалось уже свыше 38 тысяч голов, а в помещичьих хозяйствах по всей Эстонии — более 80 тысяч.

В 1903 г. в Эстляндской губернии были созданы под руководством Э. фон Самсон-Химмельстерна первые молочные товарищества по контролю за качеством стада. Во многих имениях работали шведские контролеры-ассистенты. В 1913 г. почти половина помещичьего скота в губернии находилась под контролем. Среднегодовой удой молока на одну корову составлял 2700 кг. Из Северной Эстонии и Тартуского уезда вывозили в основном свежее молоко (в Петербург), а в остальных уездах Южной Эстонии его перерабатывали на масло и сыр. В Россию экспортировали и племенной скот.

К началу первой мировой войны молочное скотоводство стало главной доходной статьей имений. Этому способствовало несколько факторов: новая акцизная политика и связанное с ней закрытие маленьких спиртовых заводов, постройка железной дороги до Петербурга, вытеснение из балтийских портов местного зерна более дешевой продукцией из внутренних губерний и установление льготных железнодорожных тарифов на дальние перевозки зерна, а также недостаток в рабочей силе, возникший в связи с выкупом хуторов, и возможность использования в молочном производстве дешевого женского труда.

Следуя примеру помещиков, хуторяне тоже стали улучшать свое стадо путем закупки в имениях породистых телят. После же учреждения в 1908 и 1909 гг. центров эстонских сельскохозяйственных обществ дела с разведением крупного рогатого скота в крестьянских хозяйствах пошли еще активнее. Вскоре по Эстонии действовало уже немало молочных и контрольных товариществ, услугами которых пользовались и крестьяне.

Итак, молочное скотоводство, которым помещики стали заниматься ради интереса к новшествам, превратилось, в связи с изменением рыночной конъюнктуры, в перспективную и доходную отрасль. В имениях Эстонии все шире входили в практику современные для того времени технологии, методы, приемы (к примеру, сепараторы, снятие сливок методом Шварца). Переход на молочное скотоводство подтолкнул помещиков, а позднее и крестьян к кооперации, так как сообща было легче осуществлять контроль за стадом, приобретать племенной скот и комбикорма, а также сбывать продукцию.